

УДК 94 (477):[856.8] «16/17»

Ірина Міронова (Миколаїв)

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВОЇ ПОШТИ В УКРАЇНІ (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Історія розвитку військово-польової пошти в Україні почалася в другій половині XVII ст. і багата цікавими фактами і подіями, що заслуговують уваги сучасників. Питанням розвитку та діяльності поштового зв'язку в Україні присвятили свої праці дослідники В. Бізіна, В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков та ін. [1]. В своїх роботах автори виклали основні віхи виникнення, становлення й розвитку поштового зв'язку на території України. Проте, згадана проблема у працях вітчизняних істориків не отримала належного висвітлення. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Після Визвольної війни 1648-1657 рр. в Україні-Гетьманщині була створена державна служба зв'язку – пошта. Тоді ж виникли і постійні поштові тракти – дороги, якими здійснювався регулярний поштовий зв'язок між окремими пунктами. Загальне значення подібних пунктів, зокрема, між Москвою і містами Гетьманщини, знаходимо у відповідному царському указі 1674 р.: «Учинены почты по дороге от Киева с ее стороны Днепра в малороссийских городах, в Нежине да в Батурине, и из малороссийских городов к царскому величеству всякие письма велено принимать на тех почтах» [2].

Водночас бачимо, що міста Ніжин і Батурин були тими центрами, де пошта збиралася і сортувалася. В разі потреби створювалися і тимчасові поштові тракти. Робилося це, головним чином, у зв'язку з військовими діями. На самих важливих напрямках постійно їздили спеціальні поштові кур'єри – так звані нарочні, як правило, з числа козаків.

Окрім міжрегіональних поштових трактів в Україні-Гетьманщині існував і місцевий зв'язок – у межах полків і сотень.

Найважливішу категорію поштових відправлень становила насамперед офіційна кореспонденція. В Україну-

Гетьманщину російський уряд надсилав царські грамоти, укази, розпорядження тощо. У свою чергу, з України до Москви йшли різного роду повідомлення, листи та ін. Офіційна кореспонденція розсилалася також у полки, сотні та села. Це були гетьманські універсали, листи полковників, сотників та документація центральної і місцевої старшинської адміністрації.

Певне місце в роботі української пошти займало і приватне листування. Своєрідною категорією останнього здебільшого були так звані «цедули» – невеликі записки, що звичайно вкладалися в пакет з офіційним донесенням і містили в собі переважно особисті прохання та звернення. Підпис у «цедулах» був відсутній.

Існували й певні форми поштових відправлень – листи та інші папери, які звичайно згорталися в пакет і запечатувалися печаткою. На гетьманських універсалах, листах, донесеннях, що їх надсилала генеральна старшина, полковники, сотники, духовенство, ставилися державні печатки переважно жовтого кольору. Поряд з цим, з метою кращого збереження, папери, що відправлялися одночасно, згорталися в одну обкладинку і часто запечатувалися червоною сургучною печаткою.

В містах, через які проходила пошта, місцева адміністрація (війт, бурмистр або полкова старшина) на поштових пакетах робила помітки, зазначаючи час проходження пошти через місто. Особи, які відповідали за відправку і доставку пошти – поштарі і «посилщики» (гінці) в разі втрати листа, особливо пакета, зазнавали суворого покарання, зокрема, биття батогами [3].

Отже, в Україні-Гетьманщині склалася та існувала протягом тривалого часу певна система поштового зв'язку, що становила

собою один з елементів української держави.

Особливо зростало навантаження на пошти в період військових дій. Тому збільшувалася на них і кількість залучених до поїздок людей, коней, підвід. Під час воєн такі установи, зрозуміло, набували особливої ваги, спрямовуючи свою діяльність, в основному, на потреби армій і, лише частково, мирних жителів. Правда, тоді їх функціонування ще не стало постійним, а перевезення кореспонденції було періодичним – в залежності від потреб, терміновості, накопичення. Схожі явища спостерігалися і в Російській державі [4].

У 80-х роках XVII ст. продовжувалися набіги татар на українські та російські землі. У відповідності зі статтями «Вічного миру» 1687 р. московський уряд зобов'язувався воювати проти татар на боці Польщі. Восени 1686 р. в Москві був «сказан» ратним людям похід на Крим. На чолі сотисячного війська виступив князь В.В. Голіцин. У цей час була зроблена перша в Росії спроба замінити інститут військових листоніш регулярною військово-польовою поштою. Перетворення торкнулися і сучасних українських земель. Для зв'язку з військами 30 березня 1687 р. було наказано «учинить от Москвы до Ахтырска¹ и до Коломака² почту в 17 местах. А поставитъ на станех конюшенного чину да стрельцов по четыре человека, для гоньбы дать им по две лошади человеку» [5]. Перший стан знаходився в Москві на Житному дворі, він обслуговувався людьми поштмейстера А. Вініуса. Наступні дев'ять ямів (на ріках Пахрі, Лопасні, Скнизі і Локні, в містах Серпухові, Тулі, Мценську, Орлі і Татині) займали стрільці із полка Сухарева, Жукова, Циклера, Єфім'єва і Дементьєва. І на останні сім підстав призначили конюхів і стряпчих. Станції, які обслуговували стрільці і конюхи, підпорядковувалися Розрядному приказу і забезпечувалися засобами пересування командуванням походу. Паралельно з охтирською поштою

і незалежно від неї продовжувала працювати система пересилання листів в міста засічної смуги.

Ця пошта виявилася також погано організованою, як і весь похід. Від останнього стану на річці Коломак до місця перебування діючої армії знаходилося більше трьохсот верст незаселеного степу, на якому знаходилися татарські роз'їзди. В.В. Голіцин не забезпечив поштарів додатковими кіньми і тому створилася неприємна картина. Коли на Коломак приїжджала людина з поштою, то вона користувалася всіма правами, які їй давала приналежність до служби зв'язку, - на стані її годували, доглядали за конем, вона могла відпочивати до прибуття московської пошти. Ці переваги не поширювалися на особистих гінців В.В. Голіцина, а таких князь за півроку послав більше 60 чоловік. На Коломаку їм нічого не давали – самим не вистачало! Вимученому посильному доводилося їхати ще сорок верст до Охтирська і там в заїжджій хаті отримувати все необхідне. Взяти у поштарів силою коня і їжу гонець командуючого не наважувався – їх було більше, могли і побити. Законних підстав на підводу посильний не мав – регламент охтирської пошти не передбачав проїзд гінців, а наказ, який забороняв відправляти грамоти і донесення крім пошти, все ще діяв.

Із документів про охтирську пошту складається враження, що її поштарі, крім бійок з гінцями, нічим більше не займалися – настільки великою була кількість чолобитних на цю тему.

Повертаючись із походу, В.В. Голіцин дав розпорядження зняти поштарів, поставлених для обслуговування його війська. Весною 1689 р., коли почалася нова війна проти Криму, для посилення ратних вістей не стали створювати спеціальну службу, а використовували поштову лінію засічної смуги до Обояні. Далі до Коломака були встановлені спеціальні підстави. Кількість людей на станах залишалася попередньою, але їм раніше дали по два коня додатково. Врахували помилки охтирської пошти. Указом від 28 грудня 1688 р. було

¹ Зараз – місто Охтирка Сумської області.

² Місто на території сучасної Харківської області.

наказано поштарям, крім регулярних посилянь, забезпечувати спішних гінців із війська і від міських воєвод кіньми і харчами.

Цим розпорядженням миттєво почали користуватися міські воєводи. Їх гінці буквально заповнили дорогу між Обоянью і Москвою. Будь-який градоначальник намагався послати в столицю свою «пробивну» людину, ніж безсловесну грамоту. Нововведення, в першу чергу, відобразилося на поштарях. Знову збільшилося число розгонів, знову падали коні, загнані гінцями, знову почали розбігатися ямщики і поштарі. Вісім років продовжувалася «війна» на обоянській дорозі між проїжджаючими і підводниками, вісім років летіли в столицю чолобитні з поштових станів. Виросли витрати держави на утримання швидкої гоньби. І тільки восени 1696 р. Петро I категорично заборонив посилати нарочних гінців по тим дорогам, «на яких була поставлена пошта» [6].

У реформаторських перебудовах Петра I не останнє місце відводилося поштовому зв'язку. Саме за його царювання були реорганізовані тракти, пролягли поштові шляхи і, зокрема, - в діючу армію: «в полки і до місць передбачуваних військових дій».

Вже на початку XVIII ст. у тогочасній мові фігурувала «пошта в полках». А в документах 1712 р. можна знайти «польову пошту». Дослідники стверджують, що ця назва не відразу зазнала широкого застосування. Більше того, її критикували, мовляв, до чого тут «польова»? Лише в 1716 р. було узаконено в поштовій термінології її назву та призначення. У березні того ж року Петро I видав Військовий статут, в якому розділ XXXV так і називався «Про чин польової пошти».

Новостворена пошта сприяла налагодженню контактів військової пошти з уже існуючими стаціонарними поштовими станціями. Польову пошту не пересилали у тому напрямку, куди йшли війська. Працювали так звані ями, де всі функції справно виконували гінці. Єдиним видом транспорту були коні. На них і

перевозили кореспонденцію від стану до стану. Гінці мали клопіт з годуванням коней – на всю дорогу корму не вистачало. Але жителі тих країв, якими вони курсували, допомагали: відмовити тим, хто служить єднанню людей, вважалося поза рамками моралі. Через ці труднощі польова пошта мала порівняно невеликий радіус дії – в межах 100 верст.

Польові поштові відділення мали великі військові з'єднання, полки.

Яким же був склад поштового зв'язку? Поштмейстер, два писарі і кілька листонош. Ті, хто був причетний до пересилання кореспонденції, мали справу насамперед із поштмейстером. Пошту реєстрували писарі, і тільки після цього гінці розвозили отримане.

Високопоставлених осіб обслуговували так звані фельд'єгері. Їх направляли у Військову колегію або до царя. Здебільшого на такі посади зараховували молодших офіцерів.

Пошту довіряли кращим. Це були люди з високим почуттям відповідальності, особистої гідності. В часи воєнних випробувань, перебуваючи в резерві, вони допомагали своїм бойовим побратимам.

Перші кроки польової пошти нечітко зафіксовані в історії. Так уже повелося з давніх-давен: поштовиків нібито й не помічали, хоча без них не могли обійтися. Їх чекали, на них сподівалися. Від них залежав настрій поодиноких людей, від них йшов запал цілих військових підрозділів. Не випадково Петро I дав розпорядження Б.П. Шереметьєву: давати військовим поштарям найвитриваліших коней.

Однак перші кроки польової пошти були надто повільними у своєму розвитку. З часом пошта військових набула неабиякого розвитку, чіткіше окреслилися її форми. Вона стала невід'ємною ланкою всіх воєнних дій [7].

У зв'язку з підготовкою до війни зі Швецією, Петро I був зацікавлений в організації поштового тракту до Воронежа і далі до Азова (тракт проходив через українські міста). 5 березня 1700 р. вийшов указ, за яким наказувалося поштову гоньбу ганяти «всяких чинов служилым и

посацким людям по очереди» без платні. Для гоньби в містах утримували по чотири добрих коня вдень і вночі. Поштову гоньбу по тракту ганяли з великою спішністю у вказані дні і години, щоб ніде не було простоїв.

На воронезько-азовській лінії за образу поштарів і уповільнення пошти суворо наказували. Цар пред'являв жорстокі вимоги і до поштарів, щоб вони були із посадських людей, добрі, не п'яниці. На пошті наказувалося «утримувати два самих добрих мерина. Пошту ганяти по регламенту без будь-якого уповільнення. Поштові листи возити в сумках обережно, в дорозі над цими листами ніяких хитрощів не чинити» [8].

У період військових дій проти шведської армії швидка гоньба на південно-західних трактах України працювала чітко, поштові листи перевозилися без уповільнення.

Після поразки під Нарвою, Петро I провів корінну перебудову армії і військової промисловості. Реформи торкнулися і пошти. Були реорганізовані старі тракти, влаштовані поштові лінії в діючу армію, «в полки» і в місця передбачених військових дій.

Особливо бурхливо військово-польова пошта почала розвиватися з 1701 року. За початковим планом Петра I передбачалося перебудувати роботу старих і прокласти нові лінії швидкої гоньби із Москви до Новгороду, Києва, Вітебська і Воронежа. Укази про це направили П.П. Шафірову, який в ті часи приймав участь в організації поштових справ. Але 21 жовтня 1703 р. цар отримав листа із діючої армії від стольника Ф.О. Головіна, в якому вказувалося, що необхідно в першу чергу влаштувати спішну пошту між арміями Б.П. Шереметьєва і П.М. Апраксіна, які в той час громили шведські гарнізони на землях Ліфляндії³ та Інгрії⁴ [9]. Таким чином, початковий план Петра I щодо реорганізації поштових справ, не був

здійснений.

У період відвідування Києва з 4 по 20 липня 1706 р. Петро I написав і розіслав різним особам більше 50 повелінь.

4 лютого 1707 р. Іван Мазепа направив листа до Малоросійського приказу Г.І. Головкіну про організацію поштової гоньби між Києвом і Жовквою (Львівська область) [10]. Проте подальша доля цього листа невідома.

1708 рік знаменувався підготовкою Карлом XII нового вторгнення на територію Росії. За задумами короля, шведи, минаючи Польщу, через Вітебськ і Смоленськ повинні були наступати на Москву. Як відомо, планам цим не довелося здійснитися – недалеко від Смоленська російські війська зупинили ворога і примусили його повернутися в Україну.

У вересні – жовтні 1708 р. Петро I збільшив кількість коней і поштарів на старих трактах від Брянська до Калуги, із Глухова через Севськ і Курськ на Вороніж, від Сум до Курська. Реорганізацію поштової гоньби доручили людям, чий імена до цього неодноразово зустрічалися в поштових документах, - офіцеру Василю Бочарову, піддячим Малоросійського приказу Федоту Рогову і Афанасію Ініхову. До кінця 1708 р. пошта з'єднала Новгород з Великими Луками, Вітебськ з Кописью і Бихів з Черніговом через Гомель. Зараз по цим дорогам з незначними відхиленнями проходить асфальтована стрічка шосе Новгород – Київ [11].

У договірних статтях з гетьманом Іваном Скоропадським в 1709 р. дозволено було видавати підводи за подорожніми «із міст знатних за воєводськими або комендантськими руками».

Пилип Орлик, обраний гетьманом Війська Запорозького весною 1710 р. в Бендерах, у «Правовому укладі і Конституції відносно прав і вольностей Війська запорозького» (5 квітня 1710 р.) у статті XIV вказував, що «підключенням гетьмана є скасування в Україні поштових повинностей і надання супроводжуючих, а також випадки насильних вимог підвід і подарунків, влаштувавши справу так, як в

³ Ліфляндія – стара назва південної частини Прибалтики.

⁴ Іжорська земля (Інгрія, Інгерманландія) – руська земля по берегам Неви і побережжю Фінської затоки від гирла Неви до гирла Нарви. З 1719 р. увійшла до складу Санкт-Петербурзької губернії.

сусідніх країнах. Там ніде немає такого проклятого і важкого для посполитих (селян) звичаю. Для перевезення листів гетьман повинен запровадити за прикладом і зразком іноземних держав пошту за кошти військ полків, на підлеглих їм територіях, попередньо пильно і всебічно обміркувавши, вирішивши і затвердивши цю справу на Генеральній Раді». Події, однак, розвивалися таким чином, що положення першої української Конституції про влаштування державної пошти в Україні в період гетьманування виконано не було [12].

Початково вся кореспонденція в діючу армію, як державна, так і приватна, відправлялася по п'ятницях з двору П.П. Шафірова. Таке пересилання листів у тодішніх документах називали «поштою із державного Посольського приказу». З 1703 року, після утворення Інгерманландської канцелярії, яка відала справами повернених руських земель, «в полки» почали ходити дві пошти: по вівторках із нової канцелярії (вона возила тільки державну кореспонденцію) і по п'ятницях – із Посольського приказу з офіційними паперами і приватними листами. Для того, щоб завадити зловживанням при відправці гінців, було чітко визначено коло осіб, які мали право підписувати подорожні на ямські і поштові підводи: із армії – Б.П. Шереметьєв і П.М. Апраксін, із тилу – О.Д. Меньшиков, майбутній головний міністр Г.І. Головін, віце-канцлер П.П. Шафіров і смоленський воєвода П.С. Салтиков. Категорично заборонялося видавати для проїзду так звані відкриті листи – шляхові документи, в які не були вписані імена проїжджаючих [13].

Отже, подібно багатьом галузям поштової служби, польова пошта отримала початок своєї організації за царювання імператора Петра I. У 1716 р. були введені посади польового поштмейстера і «посильона» [14], які послуговували пізніше зразком для однойменних посад у поштових конторах імперії.

При Петрі I були перемеряні дороги і поставлені верстові стовпи, ями замінені на поштові станції (у 1685 р. влаштована

посада поштмейстера), у 1717 р. підводи були розділені на ямські і поштові, введена поверстова платня за поштові відправлення, терміни: пошт-амт, пошт-контора, експедиція, поштальон, пост-пакет, реєстр та ін., відкриті перші поштамти в Москві і Петербурзі та поштові контори, вийшов урядовий закон «Табель о рангах» (державних чиновників поділили на 14 класів), почалися регулярні морські рейси до Німеччини і Данії [15].

Не скрізь створення поштових станів відбувалося гладко. Військова пошта прокладалася у місцях, розорених війною. Поштарі забирали у селян останнього коня, останній корм. Це провокувало напади на поштарів. Конфліктувала з ними та селянами й армія, оскільки військові вважали своїм усе захоплене на ворожій території.

Словосполучення «пошта в полки» проіснувало двадцять років. Термін «польова пошта» вперше промайнув у 1712 р., але у мові він не прижився, оскільки війна і мирне поле були поняттями несумісними і вважалися калькою з німецького «Feldpost». Свого права ця назва набула після оприлюднення згадуваного вже «Військового статуту», у розділі XXXV якого йшлося про чин польової пошти. Згодом термін узвичаївся як «польова артилерія» або «польовий лазарет». Дослідник з історії пошти М. Шедлінг вказував, що польова пошта була влаштована в 1716 р. Вона працювала при командуєчому військами. Польовий поштмейстер, два писарі і декілька «почтальонів» (у тодішній транскрипції «постильон» – листоноша) складали її персонал. Після 1725 р. слово «почтарь» зникло з документів.

У розділі XXXV «Про чин польової пошти» вказувалося, що про всю військову кореспонденцію, яка відправлялася із армії, потрібно було доносити государю з вказівкою, в якому стані знаходилося військо і що при ньому відбувалося. Якщо військо знаходилося у скрутному становищі, зокрема, на пустій землі або далеко від міста, при ньому влаштовували польову пошту. При ній утримували декілька поштових коней для відправлення

кур'єрів. Обслуговували пошту польовий поштмейстер, два писаря і декілька «постильонів».

У розділі XXXVI «Військового статуту» йшла мова про польового поштмейстера, який, за інструкцією, збирав всі листи, як ті, що надходили до війська, так і ті, що відправлялися із армії. Поштмейстер відповідав за втрату листа, утримував поштових коней і відсилав з поштальонами листи до найближчих поштових пунктів [16].

В армії завжди було досить кореспонденції. Тут і доповіді цареві і рапорти командирів частин. До того ж офіцери відправляли свої «грамотки» рідним і знайомим. Але нерентабельність військової пошти змусила на окремих напрямках її замінювати цивільною, а солдат – ямщиками.

За своєю структурою армійська пошта нічим не відрізнялася від цивільної. До неї висувалися ті ж вимоги, що й до ямської, зокрема, щодо доставки пошти та її збереження.

Військові поштарі брали участь у боях, оскільки входили до резерву і за потребою приходили на допомогу солдатам. Носили вони форму своїх частин, а спорядження доповнювала лише невелика чорна сумка з бляшаним орлом. На грудях висіла мідна бляха з державним гербом. Кур'єри клали листи за обшлаг мундира і сумку їм не давали. З 1732 р. чинів військового зв'язку одягли у зелені сукняні мундири. Служба доставки існувала лише при штабах армій. Співробітникам польової пошти видавали порціони (їжу для людей) і раціони (корм для коней). Кур'єри одержували на день 6 порціонів, кожний з яких складався з 2-х фунтів хліба, фунта м'яса, двох чарок вина та понад 3-х літрів пива. На місяць належало видавати фунт солі; 4,5 кг крупи. Крім того, додавалися оцет, дрова, свічка, постіль (у квартирах).

Незважаючи на суворі заходи уряду щодо влаштування поштових станів, населення нерідко чинило опір прокладанню трактів. Прокладання маршрутів було б благом для жителів за умов урядових витрат на цю справу, клопотів про неї. Якщо ж вони знали, що

їх будуть зганяти на роботи, обкладати поборами, вони вдавалися до всіляких хитрощів, аби позбавитися від цих труднощів та перекласти їх на плечі інших. Через свою відсталість та неписьменність, користі для себе від пошти вони не бачили і тому влаштування її лише завдавало їм тривоги [17].

Петро I порівняно мало цікавився українськими справами. Всі його помисли були направлені на північно-захід до Балтійського моря. Тільки цим можна пояснити той факт, що за його царювання пошта в Київ, хоча не припиняла своєї діяльності, але працювала з невеликим навантаженням і частими зупинками. Правда, коли воєнні дії проти Швеції переносилися в Україну, відроджувалася швидка гоньба на південно-західних трактах і пошта працювала чітко і з повною віддачею.

Отже, військово-польова пошта петровського періоду відіграла певну роль у подальшому розвитку російської й української пошти. З неї фактично почалася армійська служба зв'язку. А відокремлення військової пошти від цивільної впорядкувало діяльність останньої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000; Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002.
2. Путро А. Пам'ятка української пошти XVIII ст. // Київська старовина. – 1996. - №6. – С.42.
3. Там само. – С.42-43.
4. Гуржій О. Пошта гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002. – С.167.
5. Вигилев А.Н. История отечественной почты. – М.: Радио и связь, 1990. - С.183.
6. Там само. – С.184.
7. Міщенко Н. Поштові етюди // Пошта і філателія України. – 1999. - №4. – С.11.
8. Бизина В.Г. Вказ. праця. – С.9-10.
9. Вигилев А.Н. Вказ. праця. – С.199-200.
10. Бизина В.Г. Вказ. праця. – С.10.
11. Вигилев А.Н. Вказ. праця. – С.203.
12. Бизина В.Г. Вказ. праця. – С.10.
13. Вигилев А.Н. Вказ. праця. – С.204.
14. ПСЗ. - 1812. - №3006.

15. Бизина В.Г. Вказ. праця. – С.10.
16. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. – Ч.2. – Русская почта с древних времён до

начала XIX века. – М.: Библиотека журнала «Жизнь и техника связи», 1926. – С.193.

17. Мухін В. та ін. Вказ. праця. – С.30-31.

Миронова Ірина. Діяльність військово-польової пошти в Україні (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

На основі джерельних матеріалів, в статті розглядається історія створення та діяльності військово-польової пошти України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Особлива увага приділяється поштовим реформаторським перебудовам Петра I, які знайшли своє відображення на українських землях.

Mironova Iryna. Activity of field mail in Ukraine (second half XV II - the beginning XV III centuries)

On the bases of sources at the article the history of the martial-field post-offices' creation and activity at the second half of the XVII-th century – the beginning of the XVIII-th century are examined. The special attention is given to the postreform changes of the Petro I that found their reflection at the Ukrainian lands.

Надійшла до редакції 12.09.2007 р.